

האנומליות בקווי ההפרדה בין תחומי ירדן וישראל בגדה המערבית

פרופ' גדעון ביגר
החוג לגיאוגרפיה, אוניברסיטת תל אביב

ביולי 1937 נפל דבר בארץ ישראל – ועמו אנו חיים עד היום. לאחר השלב הראשון של אירועי "המרד הערבי", כאשר ערביי ארץ ישראל התחילו בפרעות תרצ"ב-תרצ"ח, "המאורעות", שהפכו עד מהרה גם למאבק נגד השלטון הבריטי, שיגרה ממשלת בריטניה לארץ ועדת חקירה ממלכתית שכונתה "ועדת פיל" על שם יושב ראש הוועדה. לאחר שהוועדה בחנה את ההתרחשויות באותן השנים, היא קיבלה שתי החלטות היסטוריות לגבי ארץ ישראל. האחת: לסיים את השלטון הבריטי. השנייה והחשובה יותר: לחלק את ארץ ישראל בין היהודים והערבים. התכנית של "ועדת פיל" חילקה את ארץ ישראל מצפון לדרום. כל מה שמצדו המערבי של הקו היה מיועד להיכלל בשטחה של המדינה היהודית, וכל מה שמצד מזרח – בשטחה של המדינה הערבית. בין שתי המדינות אמור היה להשתרע שטח בשליטת הבריטים.

מיולי 1937 ועד היום כרוכה ההיסטוריה של ארץ ישראל סביב שאלה אחת: היכן יעבור קו החלוקה. כל המאבקים שהתרחשו בארץ מ-1937 ועד היום היו סביב השאלה היכן להציבו. כיום, בשנת 2006, אנחנו מצויים בעיצומו של תהליך שבסופו כנראה יסומן קו הפרדה כלשהו. אחד האלמנטים המרכזיים בקביעת התוואי שלו יהיה ההתיישבות, שמשמעותה היאחזות קרקעית.

מסע הרכש הקרקעי שעשה היישוב היהודי בארץ ישראל מסוף המאה ה-19 עד לפרסום "מפת פיל" התבסס על עיקרון מרכזי אחד והוא – עקרון היעילות החקלאית הכלכלית. הקרקעות שנקנו היו אלה שמתכנני היישובים, אנשי התנועה הציונית, חשבו שיהיו מתאימות להקמת התיישבות חקלאית ענפה. בניגוד למיתוס שליווה את ההתיישבות הציונית, לא מכרו לנו את הקרקעות הגרועות ביותר, וגם לא קנינו דונם פה ודונם שם של ביצות וטרשים. התנועה הציונית קנתה בדיוק את הקרקעות שרצתה לקנות. היו

אלה בעיקר קרקעות מישוריות, כאלה שאפשר להפעיל בהן כלים חקלאיים מודרניים, או קרקעות במרכזי ערים, וכן קרקעות שנמצאות לא הרחק מנמלי ים. כל זאת נעשה בשירות האידיאולוגיה שלפיה יש לפתח בארץ ישראל חקלאות מסחרית, חקלאות שתייצר מוצרים בעלי ערך גבוה, ולא חקלאות של "איש תחת גפנו ותחת תאנתו". מתוך שיטת רכש הקרקעות הזו התפרסה מפת היישוב היהודי במישור החוף, בעמק יזרעאל, בעמק הירדן. אלה היו אתרי הקניות של הקרקע לצורכי ההתיישבות של הבית הלאומי היהודי.

מפת ההתיישבות היהודית אחרי "ועדת פיל" אותתה לתנועה הלאומית היהודית, לתנועה הציונית, שנוכחותנו בארץ ישראל תיקבע על פי המקומות שבהם אנו יושבים על הקרקע. המפה הזאת ביטאה שני דברים עיקריים: האחד – השטח של ארץ ישראל יחולק בין היהודים לערבים על פי העיקרון של "מה שלנו יהיה לנו", ו"מה שלהם יהיה להם"; השני – עיקרון נוסף וחשוב להתיישבות היהודית, שגם בו עסקה הוועדה המלכותית – היה שיש צורך להכין שטח לקליטת היהודים שיעלו לארץ ישראל לאחר שארץ ישראל היהודית תקבל את עצמאותה. לכל העוסקים בנושא היה ברור, כי השטח שהיה מצוי בידי היהודים בשנת 1936 איננו גדול מספיק לכך, ולכן צריך להעביר ליהודים שטח שכרגע אין בו יהודים ולייעדו להתיישבות היהודית בעתיד. באותה עת היו בארץ ארבעה אזורים "מיועדים" כאלה: הגליל, השומרון, יהודה והנגב. הוועדה המלכותית ניסתה להעריך אילו שטחי קרקע אפשר להעביר ליהודים, והחליטה מה שהחליטה בהתבססה על העובדה שאזור יהודה ושומרון, הווה אומר מג'נין ועד חברון, היה מאוכלס בערכים וכמעט שלא היו בו שטחים פנויים שאפשר להתיישב בהם. מה גם שאזור זה היווה את מרכז העוינות ליישוב היהודי ולשלטון הבריטי. מתוך הכרה בעובדות אלה עמדת הוועדה הייתה שהשטחים האלה אינם מיועדים למדינה היהודית. לעומת זאת, שטחי הנגב והגליל היו "פנויים" ולכן החליטה הוועדה לייעד בעבור המדינה היהודית את כל הגליל המערבי, על אף העובדה שבאזור זה לא היה אז אף יישוב יהודי, למעט נהריה שלשפת הים.

כפי שאנו יודעים כיום, התכנית הזו לא נתמשה, אבל ליסוד מרכזי שלה היתה השפעה מכרעת על העתיד – מרגע ההחלטה של "ועדת פיל", קיבעה לעצמה התנועה הציונית, ואחריה ממשלת ישראל, את הכלל שצריך לקנות קרקע ולהתיישב לאו דווקא במקומות המתאימים להתיישבות, אלא במקומות שהיעד הלאומי שלנו מכתוב שיהיו חלק מהמדינה היהודית. האתוס ההיסטורי שלפיו "להב המחרשה" הוא זה שיקבע

את גבולות המדינה היהודית, הביא לכך שכעשור האחרון לתקופת המנדט פנתה ההתיישבות היהודית קודם כל לגליל המערבי – לחניתה, אילון, מצובה, שכי-ציון ויחיעם, אחר כך לעמק בית שאן, ולכסוף לנגב – 11 הנקודות.

**"כאשר הגיעה
ישראל ב־1967
אל כל תחומי
הגדה המערבית
היא לא סיפחה
את השטח,
למעט הרחבת
ירושלים; כך
נוצרה בעיה
שלפחות אחד
מספיחיה קיים
עד היום באזור
לטרון: עד היום
לא ברור למי
שייך שטח
ההפקר בלטרון".**

המפה המבוססת על תכנית החלוקה הוכיחה בבירור שההתיישבות היהודית כנגב ובאזור עמק בית שאן השיגה את מטרתה. אבל לא כך קרה בגליל. ההתיישבות בגליל – אילון, מצובה, ובעיקר חניתה כסמל ליישובי חומה ומגדל – לא השיגה את המטרה המדינית. כל האזור הזה לא נשאר בתחומי המדינה היהודית. במפת החלוקה ניתן לראות את כל היישובים היהודיים שנשארו מחוץ לגבולות המדינה: היישובים של גוש עציון, היישובים בגליל המערבי, היישובים באזור רצועת עזה – ביניהם יד מרדכי וכפר דרום – וכמובן בית הערבה והיישובים סביב ירושלים – כל אלה לא היו אמורים להיכלל בשטחי המדינה היהודית. ואילו כל מה שקרוי היום "הגדה" או "יהודה ושומרון" היה אמור להיות חלק מהמדינה הערבית. זו הייתה הפעם האחרונה שמישהו ניסה לשרטט גבולות בארץ ישראל על פי תחום ההתיישבות.

כל אחד יודע כי בסופו של דבר, גם המפה הזאת לא התממשה. מלחמת העצמאות שפרצה יצרה מצב חדש. לא להב המחרשה יצר את הקו המפריד אלא כידון הרובה. גבולות מלחמת העצמאות, או הקווים של הסכם שביתת הנשק, נקבעו על פי העיקרון האומר: המקום שעליו אנחנו עומדים יהיה שלנו, והמקום שעליו הם עומדים יהיה שלהם. בלי זכויות היסטוריות, בלי תהליכי התיישבות. הגליל המערבי נשאר בידינו לא בשל העובדה שקיימת בו חניתה, אלא בגלל שכבשנו אותו במהלך מלחמת העצמאות. כך היה גם באזורים האחרים: לוד ורמלה נותרו שלנו, על אף שהיו אמורות להיות מחוץ למדינה היהודית, משום שכבשנו אותן. כפר דרום נשאר מחוץ לתחום, כי לא הצלחנו לכבוש אותו. המפה של גבולות מלחמת העצמאות משקפת את המצב שהיה ביום הפסקת האש, וקו התיחום בין הצדדים היה זה שבו נעצרו הכוחות הנלחמים.

בעקבות מלחמת העצמאות התגבשה גם מפת הגדה, אך נוצר בה מצב מיוחד, שהכתיבו העובדות בשטח באזור של מה שלאחר מכן הפך לגדה המערבית.

המצב שנוצר בשטח היה מורכב, כיוון שלא תמיד שיקף תיחום האחיזה הצבאית בשטח את הגיאוגרפיה. כך, למשל, חלק גדול של מסילת הברזל מצפון הארץ לדרומה נותר בידי הערבים, וכך גם הכביש הראשי מחדרה לעפולה. כביש ואדי ערה היה כולו בתוך השטח הערבי, ובאותה עת החזיקו בו כוחות צבא עיראק שאחר כך הוחלפו בכוחות ירדניים. בשלב זה הבהירה מדינת ישראל שהיא אינה מוכנה לחתום על הסכם שביתת נשק המתבסס על מיקומם של הכוחות בשטח, וגם הירדנים לא הסכימו לתוואי כזה. כדי לפתור את המחלוקת החליטה ישראל, בפעם היחידה בתולדותיה, להציב לממלכת ירדן אולטימטום צבאי כדלהלן: אם אינכם מקבלים את התוואי שאנו מציעים – נזיז את כוחותינו ללא הסכמתכם. ואכן ישראל התחילה להזיז כוחות. הירדנים נכנעו לאולטימטום והסכימו להזזת הקו. זה היה המצב שבעקבותיו התגבש הקו המפריד המוכר לנו עשרות שנים בשם "הקו הירוק".

אם נסכם את מה שהתרחש אז מבחינה דמוגרפית – ניתן לומר שכל המהלכים של מלחמת העצמאות שהתרחשו בשטח מדרום לכרמל עד לנקודה הדרומית ביותר בישראל – יצרו מצב חדש. בכל מקום יישוב שאליו נכנס צה"ל – לא נותרו ערבים בשטח, למעט שלוש נקודות: פוריידים, ג'יסר א-זרקא ואבו-גוש. בכל שאר האזורים שאליהם נכנס צה"ל לא נשארו יישובים ערביים. נכון כי נשארו ערבים ביפו, בלוד וברמלה, אבל היישוב הערבי בערים אלה הפסיק להתקיים כמסגרת יישובית. יחד עם זאת, במסגרת הסכם שביתת הנשק נקבע שבכל היישובים הערביים שיועברו למדינת ישראל כתוצאה מההסכם – התושבים יוכלו להישאר בשטח ישראל אם ירצו בכך, ואם יבקשו לעזוב – יוכלו לצאת מישראל ולקבל פיצויים מידיים. התוצאה של הסכם זה מוכרת לכל אזרח בישראל עד היום. מדינת ישראל אכלסה בתחומיה את האוכלוסייה שישבה באזור שאנחנו קוראים לו "המשולש": כל הקו מכפר-קאסם בדרום ועד לבקה אל-גרביה, אום-קוטוף וכפר ברטעה שנחצה, ובהמשך – כל אזור ואדי ערה, מכפר קרא במערב ועד למוסמוס במזרח. אף אחד לא שאל את הערבים בתחומי מגורים אלה אם הם בוחרים להישאר או לצאת. ההסכם נכרת בין המדינות והתקבל בהכרח על דעת האזרחים.

הקו המפריד בין ירדן לישראל לאחר הסכם שביתת הנשק, קו שנקבע על פי מיצוב

הכוחות הצבאיים בשטח, לא היה שלם ולא מושלם, בעיקר מטעמים גיאוגרפיים. בכמה מקומות, בעיקר בהרים, כיוון שהכוחות הלוחמים לא היו ממש צמודים אחד לשני – הצבא הירדני תפס שורה של גבעות ואילו צה"ל תפס שורה של גבעות מהצד השני – נותר בין הצדדים שטח שלא היה ברור מי מחזיק בו. קטע שטח זה היה ארוך – מאזור בית גוברין ועד הכפר בודרוס לערך, ממזרח לשדה התעופה לוד. אם

נתאר את המצב הגיאוגרפי בשפה ציורית, נוצרו בעצם בשטח שני קווי הפרדה. קו אחד שהירדנים שרטטו על פי מערך כוחותיהם בשטח, וקו שני שישראל שרטטה על פי אחיזת כוחותיה. התחום הקרקעי בין הקווים הפך להיות "שטח הפקר". שטח הפקר ולא שטח מפורז כמו זה שהיה בתחומי הגבול עם הכוחות הסוריים. המשמעות הייתה שמדובר בשטח שאיננו שייך לאיש, ואיש איננו מורשה להיכנס אליו. מבחינה מעשית, המצב הזה היה בעייתי. כדי למצוא לו פתרון שיניח את דעתם של שני הצדדים, יצאו לשטח באביב 1949, לאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק עם ירדן, קבוצות של קצינים ישראלים וקצינים ירדנים בלויית קציני או"ם, במטרה לסמן במדויק את קו הגבול בשטח, ולבחון אם הקו ששורטט על פני המפות מפריע לחיי התושבים באזור. תוצאות המהלך הזה (שנעשה במרוצת 1949-1950) ידוע בשם "הסכמי המפקדים". משמעותו בפועל הייתה הכרה הרדית בצורכי המציאות. נציגי הצדדים החליטו לשנות את תוואי הקו ולעצבו בהתאם לתנאים המקומיים. כל השינויים הללו זכו לאישור של נציגות האו"ם.

**"הגדה המערבית
לא הפכה בעיני
העולם לישראלים
כבושים
בי 1967. הגדה
המערבית הפכה
להיות ישראלים
כבושים כבר
בי 1948, כאשר
ירדן סיפחה
אותה לשטחה
לאחר מלחמת
העצמאות, בניגוד
לדעתן של
מדינות ערב. זו
האמת".**

שטחי ההפקר המוסכמים, במתווה הסופי שלהם, השתרעו מאזור בית גוברין בדרום – שם איחדו את שני הקווים לקו אחד – עד ירושלים. בירושלים השאירו את המצב כמות שהוא. מירושלים השתרעו שטחי ההפקר מערבה, לאורך הקו מבשרת, ירושלים, קריית ענבים, מעלה החמישה. כתוצאה מתקרית לא צפויה בשטח הופסקה הפעולה המשותפת, ובין השנים 1949 ל-1967 נותרו בהמשך השטח שני קווים שהבעיות שיצרו לא נפתרו. למשל, באזור של לטרון נשארו שני קווים – הקו הפנימי של

הכוחות הירדניים, הקו החיצוני של הכוחות הישראליים. בין שני הקווים השטרע שטח ענק של כ-60 אלף דונם שהיה שטח הפקר – לא ברשותו, בבעלותו, בריבונותו או בעיבודו של אחד הצדדים.

המצב שנוצר בירושלים, מתוך חוסר רצון או יכולת של הצדדים להתמודד עם הבעיות הייחודיות בגבול העירוני, הביא להתוויית פתרון גבולי על פני מפה שנחתמה בזמנו בידי משה דיין ועבדאללה אל-תל. קווי התיחום צוירו בציינוגרף על מפה של 1 ל-20 אלף. במפה בקנה מידה כזה, כאשר מציירים קו שעוביו שני מילימטרים, שאחר כך התרחב לשלושה מילימטרים, משמעות הדבר שמדובר בקו התוחם כמעט 60 מטר. 60 מטר בתוך העיר פירושו לעתים כמה בתים. כשהתייחסו לתוואי הזה, בירושלים של אז, דיברו על "עובי הקו" – והיה צריך לקבוע למי שייכים הבתים שנמצאים בתוך "עובי הקו". בפועל לא נמצאה תשובה הולמת לשאלה זו.

הפעילות של נציגי ישראל וירדן בשטח עצמו, במטרה למצוא פתרונות קרקעיים על פי המיקום הדמוגרפי של התושבים, יצרה תופעות מוזרות. כך למשל, כאשר הגיעו הצדדים לברטעה, הם עשו שימוש במפות 1 ל-20 אלף מתקופת מלחמת העולם השנייה. על פי המפה, שכן הכפר מצדו המזרחי של ואדי מסוים, ולכן החליטו להעביר את קו ההפרדה בוואדי הזה באופן שכל הכפר יהיה בשטח הירדני. אך המציאות בשטח לא תמיד מתאימה למפות, בעיקר לא כעבור שנים. מסתבר כי בשנים שחלפו מ-1940 עד 1948 גלש הכפר מערבה. התוצאה הבלתי נמנעת הייתה כי למרות ההסכמות בין הצדדים נחצה שטחה של ברטעה לשניים – חלקו המזרחי היה בירדן ותושביו אזרחים ירדנים, וחלקו המערבי בישראל ותושביו ישראלים. דבר דומה התרחש, אך בצורה מכוונת, באזור בית צפפה בירושלים, בשל קיומה של מסילת הברזל בצמוד לבתי הכפר, ורצונה של ישראל שמסילת הברזל לירושלים תישאר כולה בתוך תחומי ירושלים. כיוון שהמסילה עברה בנחל שורק ובנחל רפאים, ובתי הכפר בית צפאפה שכנו משני צדי הנחל, נותר חלקו הדרומי של הכפר ירדני, וחלקו הצפוני נשאר ישראלי.

בסופו של דבר סיפחה ממשלת ירדן את הגדה המערבית לירדן. היא הכריזה על הסיפוח באופן חד-צדדי בניגוד לחוק הבין-לאומי ובניגוד לדעתן של מדינות ערב, שקבעו בפורום של הליגה הערבית כי אסור לספח שטחים שנכבשו במלחמה. כתוצאה מהמהלך הירדני החד-צדדי שקלו אנשי הליגה הערבית לגרש את ירדן מהליגה הערבית. זה

אמנם לא קרה, אבל אף מדינה ערבית לא הכירה בסיפוח. מה שקרה באופן מעשי היה פשוט: מ-1949 הייתה הגדה ל-OCCUPIED TERRITORY. וזו האמת ההיסטורית – הגדה המערבית לא הפכה להיות "השטחים הכבושים" רק ב-1967, כפי שחושבים רבים בישראל ובעולם, אלא כבר ב-1948.

**"לא להב
האחרשה יצר
את הקו המפריד
בין ישראל
לשכנותיה אלא
כידון הרובה.
הגבולות
של מלחמת
העצמאות,
או של הסכם
שביחת הושק,
וקבעו על פי
העיקרון האומר:
האקום שעליו
אנחנו עומדים
יהיה שלנו ואילו
האקום שעליו
הם עומדים יהיה
שלהם".**

במלחמת ששת הימים כבשה ישראל את כל תחומי הגדה המערבית. אך ישראל לא סיפחה אז שטחים, למעט הרחבת ירושלים. גישה ישראלית זו יצרה בעיה שאחד מספיחיה קיים עד היום באזור לטרון: עד היום לא ברור למי שייך שטח ההפקר בלטרון. כיוון שישראל לא הכריזה על סיפוח הגדה, והיא רואה רק בתחומי הקו הירוק שטח בריבונות ישראלית, תכניות המתאר הישראליות מגיעות עד לקו הירוק, ובאזור של לטרון הן מגיעות עד לקו הירדני – כלומר עד קצה גבול השטח הירדני. לפי תפיסת הפלשתינים שטח ההפקר שייך להם, ולפי תפיסתנו הוא שייך לנו.

מצב זה יוצר לעתים קוריוזים, כמו למשל ביישוב המשותף היהודי-ערבי נווה שלום. לפני זמן מה נתפס ביישוב שוהה בלתי חוקי תושב יהודה ושומרון – הממונה על הגינון הביא אותו לנווה שלום והעסיק אותו. המשטרה העמידה לדין את השוהה הבלתי חוקי ואת הגנן שהעסיק אותו. אולם הגנן טען בפני בית המשפט כי כיוון שהיישוב אינו שוכן בשטח הריבוני של מדינת ישראל, לצורכי החוק העוסק בשב"חים, היישוב נווה שלום דינו כדין ההתנחלויות שבהן אין צורך באישור להכנסת עובד תושב יהודה ושומרון. בית המשפט קיבל את הטענה והמשפט בוטל. לקוריוז הזה

יש אח קוריוזי נוסף: בצד הכביש העובר בשטח ההפקר באזור לטרון הוצבה מכמורת מהירות, ושני אנשים שנסעו במכונית שנלכדה הואשמו שנסעו במהירות מופרזת. גם הם טענו שהשטח שבו נלכדו אינו בריבונות מדינת ישראל ועל כן לא ניתן להגיש נגדם כתב אישום – ואכן, גם משפטם בוטל.

עתידה של הגדה המערבית, יהודה ושומרון, שאנו בישראל רואים בה אזור מוגדר – עדיין אינו ברור וגם גבולות תחומה אינם מוגדרים בוודאות. אי הבהירות הזו היא כיום הדבר הכרוך ביותר בנוגע לעתיד הגדה.